

Gavrilo Princip voor criminologen

TOM VANDER BEKEN^a
KREŠIMIR KAMBER^b
JELLE JANSSENS^c

Panopticon, 35 (6), 491-501
© 2014 MAKLU | ISSN 0771-1409 | NOVEMBER 2014

- a Hoogleraar, Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Universiteit Gent (Corresp.: Tom.VanderBeken@ugent.be).
- b Legal advisor, Europees Hof voor de Rechten van de Mens; Doctoraatstudent, Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Universiteit Gent.
- c Doctor-assistent, Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Universiteit Gent.

1. DE AANSLAG IN SARAJEVO BEGRIJPEN

Passendale, april 2014. Op het einde van een drukke dag oorlogstoerisme in de omgeving van Ieper geraken we aan de praat over het begin van de Eerste Wereldoorlog en de moord op aartshertog FRANS FERDINAND die op 28 juni 1914 in het Bosnische Sarajevo alles in beweging heeft gezet. We zijn alle drie criminologen en/of juristen met een passie voor geschiedenis, maar hebben een verschillende achtergrond en voorkennis. Een van ons kent de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog door erover te lezen en te reizen. Een tweede is Kroaat en opgegroeid in en met de geschiedenis van de Balkan. En de derde heeft via zijn doctoraatstudie over Kosovo een grondige kennis van het schiereiland opgebouwd. Tijdens onze discussie stellen we vast dat we niet allemaal op dezelfde manier denken over wat er op 28 juni 1914 in Sarajevo is gebeurd. We merken ook dat we als juristen en criminologen eigenlijk niet precies weten wat we van die moordaanslag moeten denken. Was dit een terroristische daad zoals we die vandaag denken te kennen? Wat waren de motieven om dit te doen? Hoe werden de verantwoordelijken nadien opgespoord en berecht? We besluiten de handen in elkaar te slaan en samen op zoek te gaan naar een beter begrip van wat wellicht een van de belangrijkste moorden uit de geschiedenis is. Onze focus is op GAVRILO PRINCIP, de man die de trekker overhaalde. We willen weten wie hij was, waarom hij deed wat hij heeft gedaan en hoe de strafrechtsbedeling van die tijd op zijn daad heeft gereageerd.

Het is ondertussen september 2014 wanneer we dit editoriaal afwerken. We hebben de laatste maanden behoorlijk wat bij elkaar gelezen en van gedachten gewisseld. Twee van ons zijn ondertussen in Sarajevo geweest en één heeft de mogelijkheid gehad om daar archieven te consulteren en te bestuderen. Ondertussen zijn de herdenkingen van 28 juni 1914 en het begin van de Eerste Wereldoorlog achter de rug en kunnen we een kort relaas geven van onze bevindingen.

2. MOORDENAARS EN HUN MOTIEVEN

1. Bronnen en perspectieven

Over wat honderd jaar geleden in Sarajevo gebeurde, valt buitengewoon veel te leren en te lezen. Over de aanslag op de aartshertog alleen al zouden in 1960 al meer dan 1200 stukken zijn geschreven (BUTCHER, 2014, 16). En daar is sindsdien nog heel veel bijgekomen. De kwaliteit en de focus van wat ter tafel ligt, is evenwel heel variabel. Heel wat literatuur is gewoon slordig in de rapportage over de gebeurtenissen en de achtergronden ervan. Vaak worden fouten gewoon van andere auteurs overgenomen. De foto van de zogenaamde arrestatie van GAVRILO PRINCIP is daarvan een goed voorbeeld. Talloze bronnen blijven deze foto publiceren – ook de Vlaamse kwaliteitspers ter gelegenheid van de herdenking van de aanslag – terwijl het vaststaat dat de man op de foto niet PRINCIP is maar een omstaander. Zelfs in gereputeerde werken zoals dat van Cambridge professor CHRISTOPHER CLARK worden personen verwisseld (ĐURO ŠARAC en MILAN CIGANOVIC) en feitelijke onjuistheden neergeschreven (bv. de vuurwapens waarmee de aanslag gepleegd werd, zijn niet van Servische maar van Belgische makelij) (CLARK, 2013, 87 en 452, Nederlandstalige versie). Soms lijken de teksten zelfs totaal andere verhalen te vertellen terwijl ze over dezelfde gebeurtenissen rapporteren. Wat in 1914 gebeurde is allerminst (politiek) neutraal en geeft vaak aanleiding tot meerdere versies van de feiten. Ten slotte zijn ook verschillende soorten van geschiedschrijving te onderkennen. De meerderheid van wat over de aanslag van 1914 te lezen valt, is eerder vanuit een macroperspectief geschreven, waarbij vooral de geopolitieke relaties tussen ‘Wenen’, ‘Belgrado’ en ‘Sarajevo’ worden beschreven en wordt gerapporteerd over wat machthebbers en beleidsmakers doen en beslissen (zie in die zin bv. REMAK, 1959; TUCHMAN, 1962; HAMILTON & HERWIG 2003; SMITH, 2008; MCMEEKIN, 2013; CLARK, 2013 en OTTE, 2014). Anders, en voor criminologen mogelijk interessanter, zijn de studies die meer de microgeschiedenis van individuen willen beschrijven en trachten te begrijpen. In dergelijke werken wordt het gedrag van individuen veel minder direct gekoppeld aan grotere beleidsbeslissingen, maar vooral verklaard door gegevens over hun persoonlijke leven en ervaringen. Drie dergelijke boeken verschenen in 2014 en kregen onze bijzondere aandacht. TIM BUTCHER (2014) was als journalist voor de *Daily Telegraph* in Bosnië tijdens de oorlog in de jaren 1990 en raakte gefascineerd door GAVRILO PRINCIP toen hij in 1994 toevallig op zijn grafmonument stootte in Sarajevo. Hij zag een vervallen en deels kapotgeschoten gebouwtje dat hoofdzakelijk als publiek toilet werd gebruikt (BUTCHER, 2014, xx) en vroeg zich af wie die man nu echt was en waarom zo met zijn graf werd omgegaan. BUTCHER besloot om (deels) in de voetstappen van PRINCIP te treden en zijn levensreis tot de aanslag over te doen. Hij maakte net als de dertienjarige PRINCIP en zijn vader in 1907 de lange tocht vanuit het geboortedorp Obljaj in het westen van Bosnië-Herzegovina tot Bugojno. Vandaar ging de reis naar Sarajevo en later naar Belgrado en dan, om de aanslag te plegen, terug naar Sarajevo. Hoewel het boek van BUTCHER vooral verslag doet van de reis en doorspekt is met beschrijvingen van wat gebeurde in de oorlog op het einde van de 20ste eeuw, is het een goede manier om kennis te maken met de persoon van GAVRILO PRINCIP en te weten te komen hoe nu over hem wordt gedacht. Interessant is vooral hoe weinig mensen (willen) weten wie PRINCIP was. Tijdens zijn trip in Banja Luka kon BUTCHER toevallig een optreden van de Britse band *Franz Ferdinand* meemaken. Hoewel de naam van de groep eerder aan het paardenrennen is ontleend dan aan de aartshertog die in Sarajevo werd vermoord, gebruikte de groep als gimmick toch een enorme foto van PRINCIP als

achtergrond tijdens hun optreden. BUTCHER vond evenwel niemand in de zaal die wist wie op die foto stond ... (BUTCHER, 2014, 138). Het boek van de Oostenrijker GEORG MAYER (2014) doet de omgekeerde beweging en vertrekt van de aantekeningen die dr. MARTIN PAPPENHEIM maakte tijdens zijn bezoeken aan PRINCIP in Theresienstadt (nu Terezín) in het Noorden van Bohemen. PRINCIP zat daar in eenzame opsluiting zijn straf uit tot zijn overlijden in 1918. PAPPENHEIM was een van de zeldzame bezoekers van PRINCIP en was als 'Privatdocent für Neurologie und Psychiatrie an der Universität Wien' bijzonder geïnteresseerd in zijn zielerorselen. Het is een uitstekende kapstok om het leven van PRINCIP te reconstrueren. Het meest beklijvende en volgens ons beste boek is dat waarin GUIDO VAN HENGEL (2014) de belangrijkste ingrediënten van PRINCIP'S wereldbeeld en leven op een zeer goed gedocumenteerde en gebalanceerde wijze in kaart brengt. Het is een boeiende biografie waarin expliciet op zoek is gegaan naar de oorzaken van de politieke radicalisering die PRINCIP heeft doorgemaakt.

2. Van idealist tot moordenaar

Volgens de meeste bronnen is GAVRILO PRINCIP geboren op 13 juli 1894. Volgens sommigen, en VAN HENGEL is op dat punt formeel (VAN HENGEL, 2014, 43), is zijn geboortedatum 13 juni 1894 omdat er een fout zou zijn gebeurd bij de inschrijving in het geboorteregister. De precieze geboortedatum is meer dan een detail. Volgens de Oostenrijks-Hongaarse strafwetgeving was de doodstraf enkel mogelijk voor wie op het moment van de feiten twintig jaar oud was. PRINCIP pleegde de aanslag op 28 juni 1914 waardoor zijn precieze geboortedatum zeer relevant werd. De kwestie is ook op het proces aangekaart, maar uiteindelijk werd wegens twijfel gekozen voor de voor PRINCIP meest gunstige geboortedatum zodat hij de doodstraf ontliiep.

PRINCIP groeit op in Obljaj op het platteland als een teruggetrokken, gesloten en ernstig kind. Wanneer er door het werk van zijn oudere broer Jovo wat financiële ruimte in het gezin komt, kan hij op zijn negende toch naar school. Hoewel hij veel leerstof moet inhalen, doet hij het over het algemeen uitstekend en leert hij in de Habsburgse basisschool over Servische heldendichten, islamitische jaartelling en de geschiedenis van zijn land en zijn keizer FRANS JOZEF. Op aandringen van Jovo die in Sarajevo een succesvol houthandelaar zou worden, wordt beslist om GAVRILO naar de kadettenschool in Sarajevo te sturen met het oog op een carrière in het Oostenrijks-Hongaarse leger. Hij zou daar gratis onderdak, eten, drinken en een gedegen opleiding krijgen. Samen met zijn vader stapt de dertienjarige GAVRILO de lange en lastige tocht naar Bugonjno om daar de trein te nemen naar Sarajevo waar Jovo zijn broer verder zou helpen. Door een toevallige gebeurtenis – een kleermaker die Jovo vraagt of hij beseft dat GAVRILO bij een mogelijke oorlog tussen Oostenrijk en Servië tegen zijn eigen volk zou moeten vechten – belandt PRINCIP op de handelsschool in plaats van op de kadettenschool. Volgens de meeste historici woonde GAVRILO in Sarajevo in die periode in bij de zeventienjarige DANILO ILIĆ en zijn moeder en kwam hij via die laatste in contact met de wereld van anarchistische pamfletten, socialistische ideeën en nationalistische demonstraties. Wellicht is dat niet helemaal juist (VAN HENGEL, 2014, 49). Het is zeker wel zo dat beide jongeren elkaar in die periode hebben leren kennen en dat GAVRILO veel van de enkele jaren oudere ILIĆ heeft geleerd. Hun paden zouden elkaar hun hele leven kruisen.

Het Sarajevo van die tijd was een zeer levendige stad die mensen van allerlei slag en achtergrond aantrok. De religieuze verscheidenheid was enorm. In de klas van GAVRILO zaten in 1908-1909 negen katholieken, vier Asjkenazische joden, vijf Servisch-ortodoxen, drie Sefardische joden en één moslim (VAN HENGEL, 2014, 55). Voor

het Oostenrijks-Hongaars regime, dat in 1878 via het Congres van Berlijn het feitelijke bestuur van Bosnië-Herzegovina had verworven, was deze diversiteit een grote uitdaging. Belangrijk voor Oostenrijk was om deze regio een eigen plaats te geven en een eigen (Bosnische) identiteit. Zo hoopte men het land en zijn bewoners zoveel mogelijk weg te houden van andere spelers op het terrein en dan vooral van het naburige onafhankelijke Servische Koninkrijk. Het Sarajevo van begin 1900 groeide uit tot een stad van internationale allure met een groot cultureel leven in de schaduw van het machtige Wenen. Maar zeker niet iedereen was tevreden met deze situatie. Arbeiders en vele intellectuelen wilden af van de afhankelijkheid van Oostenrijk en ijverden voor politieke gelijkheid, herverdeling van de rijkdom. Nationale zelfbeschikking zou dit allemaal mogelijk maken.

Hoewel dat zeker niet zo bedoeld was, bleek de culturele bloei van de stad een katalysator van nationalistische ideeën. Bosnische Serviërs, Kroaten en moslims werden steeds meer geletterd, lazen kranten en kwamen in contact met elkaar en boeken en ideeën uit het Westen. Hun ontwikkeling verliep evenwel niet samen maar in eigen verzuilde cultuurhuizen en organisaties waar achter de façades aan politiek werd gedaan. Toen PRINCIP in Sarajevo aankwam, tierden de Servische en Kroatische cultuurhuizen welig. Via de vele kranten was er contact met de hele wereld en met gelijkgestemden in de stad. Als jonge snaak op de handelsschool was GAVRILO PRINCIP in het begin vooral een uitstekende leerling en was hij niet aantoonbaar politiek actief. Via een neef leerde hij wel oudere leerlingen kennen die zich profileerden als erudiete jongelingen in zwarte pakken met een boek onder de arm (VAN HENGEL, 2014, 68). Een dergelijke levensstijl beviel hem wel en hij sloeg, meer nog dan vroeger, aan het lezen. Dit was evenwel nog amper radicale of nationalistische literatuur. Dit veranderde sterk toen Oostenrijk-Hongarije in 1908 Bosnië-Herzegovina officieel annexeerde. Dit was in tegenstrijd met wat in 1878 was afgesproken en voor heel wat actoren een slag in het gezicht. In Servië waren er plannen om het buurland ter hulp te komen in een oorlog met Oostenrijk-Hongarije. Rusland was *not amused* maar besloot toch geen olie op het vuur te gooien door aan Servië te laten weten dat als ze plannen hadden voor een oorlog, ze niet op steun van Rusland moesten rekenen. In Sarajevo werd de annexatie uitbundig gevierd maar de Bosnische Serviërs in de stad waren allesbehalve blij. Hun droom om onder het juk van het keizerrijk vandaan te geraken en in een grotere Servische gemeenschap op te gaan, leek verder af dan ooit. Dat was ook de tijd dat PRINCIP veranderde. Hij had geen zin meer in de handelsschool en wilde naar het gymnasium om verder te studeren. Hij overtuigde zijn broer om hem een toelatingsexamen te laten afleggen in Tuzla. Hij slaagde en kon in 1910 in de vierde klas aan het gymnasium inpikken. Hoewel hij veel bleef lezen, en nu vooral Russische literatuur, kon hij niet op zijn nieuwe school aarden. Hij bleef steeds vaker uit de lessen weg en vertoonde moeilijk gedrag op school. Hij werd overgeplaatst naar het gymnasium van Sarajevo. Volgens de aantekeningen van MARTIN PAPPENHEIM stond het jaar 1911 in het teken van de verliefdheid en de idealen. Dat eerste dient vooral in abstracte zin te worden gezien en op dezelfde lijn geplaatst als het geloof in sociale gelijkheid en zelfbeschikking. PRINCIP en de jongens die later samen met hem in 1914 de aanslag zouden plegen onthielden zich van drank, seks en vaak ook van tabak. Samen met vrienden zoals TRIFKO GRABEŽ trachtte hij zoveel mogelijk te leven als de personages uit de boeken die ze lazen: buitengewone mensen die alles voor hun idealen opofferen en daardoor in staat zijn dingen echt te veranderen. Anders dan velen dit (nadien) hebben beschreven was zijn ideaal geen Groot-Servië maar een verbond van Joegoslavische progressieven dat ook samenwerking met de Kroaten voorzag (VAN HENGEL, 2014, 106

en 128-130). In die periode begon PRINCIP zich met de organisatie Mlada Bosna (Jong Bosnië) te associëren. Dit was geen zeer gestructureerde vereniging maar eerder een groep van met elkaar bevriende scholieren die samenkwamen om over literatuur en politiek te discussiëren. GAVRILO voelde zich in deze internationaal verankerde beweging waarin hij kon lezen en aan politiek doen, bijzonder goed thuis. Een van de pioniers van Mlada Bosna was de sombere BOGDAN ŽERAJIT. Hij zag geen andere uitweg dan het opnemen van de wapens tegen het Oostenrijkse gezag en pleegde op 15 juni 1910 op bijna dezelfde plaats als PRINCIP enkele jaren later een aanslag op de gouverneur van Frans Ferdinand in Sarajevo. Zijn kogels misten doel waarna hij zichzelf door het hoofd schoot. De daad en de dood van Žerajić hadden een grote impact op PRINCIP en zijn vrienden. Hij werd voor velen een echte held. Voor PRINCIP werd het een voorbeeld van wat hij ook zou willen doen. Zijn schoolloopbaan op het gymnasium in Sarajevo stelde ondertussen niet veel meer voor. In 1912 trok hij naar Belgrado waar hij, zonder veel succes, als privaatléerling aan het gymnasium was ingeschreven. Hij verbleef daar zoals vele Bosnische scholieren op een schamele kamer met weinig middelen van bestaan. De leefomstandigheden in het Belgrado van die tijd waren bijzonder hard en de stad was een van de grootste broeihaarden van tuberculose ter wereld. Een op twee mensen in Belgrado stierf aan de ziekte (VAN HENGEL, 2014, 155). Het is mogelijk dat PRINCIP daar, zoals vele van zijn latere mededaders, met tbc is besmet. In Belgrado hing PRINCIP rond in de cafés en koffiehuzen waar veel Bosniërs elkaar ontmoeten om over politiek te praten. Elke politieke strekking had er wel zijn café.

Ondertussen bewoog er zeer veel in Servië. De koningsmoordenaars die in 1903 op zeer bloedige wijze koning ALEKSANDAR OBRENOVIĆ hadden omgebracht en een nieuwe, minder op het westen gerichte vorst in het zadel hadden gehesen, waren in Belgrado belangrijke spelers. Een van hen, DRAGUTIN DIMITRJEVIĆ, bekend onder zijn bijnaam APIS, leidde de geheime dienst en trok aan de touwtjes van de geheime organisatie 'Zwarte Hand' die met alle middelen een Groot-Servië nastreefde. Volgens sommigen (zie bv. REMAK, 1959) had PRINCIP zich in Belgrado bij deze organisatie aangesloten. Volgens anderen (VAN HENGEL, 2014, 169) is dat veel minder duidelijk. Dat er contacten tussen beide zijn geweest en dat die belangrijk zijn geweest, staat wel als een paal boven water.

In oktober 1912 was de eerste Balkanoorlog uitgebroken waarin een grote Balkanalliantie de Turken bevocht en in 1913 de tweede oorlog waarin overwinnaars van de eerste met elkaar in de clinch gingen. Het waren bloedige confrontaties met Servië als een van de grote overwinnaars. Zoals velen wilde PRINCIP in deze oorlogen meevechten en hij trok naar een kampement waar VOJA TANKOSIĆ, één van de koningsmoordenaars en oprichters van de Zwarte Hand, het bevel voerde over een groep guerillastrijders. PRINCIP werd evenwel afgewezen, wellicht omdat hij te zwak werd bevonden voor het gevecht. Deze afwijzing heeft PRINCIP getekend. VAN HENGEL (2014, 174-175) schrijft dat zijn idealisme vanaf dat moment egoïstisch was geworden, zij het in de vormgeving van altruïsme. Hij had een rekening te vereffenen met zichzelf en zou dit doen door te bewijzen dat hij de Slavische onderdanen van Servië kon bevrijden. Ondertussen waren ook vele anderen, die vaak wel in de Balkanoorlogen hadden gevochten, verder geradicaliseerd. Zowel DANILO ILIĆ als MUHAMED MEHMEDBAŠIĆ, die later ook bij de aanslag op de troonopvolger betrokken zullen zijn, hadden concrete plannen om de militaire gouverneur van Oostenrijk in Bosnië OSKAR POTIOREK te vermoorden. Wellicht was telkens een lid van de Zwarte Hand bij de organisatie en voorbereiding van de (uiteindelijk mislukte) aanslagen betrokken. Zoals op vele plaatsen in de wereld, was het Bosnië van na 1908 een plaats waar gewelddadige idealisten voor een constante terreurdreiging zorgden. PRINCIP wilde één van hen zijn en snakte naar een actie waarin

hij iedereen zou kunnen overtreffen. Hoe uiteindelijk werd gekozen voor een aanslag op aartshertog FRANS FERDINAND is moeilijk met zekerheid te achterhalen. Volgens één versie kreeg NEDELJKO ČABRINOVIĆ, een van PRINCIP's vrienden in Belgrado, in een café een anonieme brief waarin een artikel zat dat aankondigde dat FRANS FERDINAND een bezoek aan Sarajevo zou brengen. En toen hij dat aan PRINCIP toonde, viel de beslissing. Volgens PRINCIP zelf had hij die beslissing al veel eerder genomen (VAN HENGEL, 2014, 211). In datzelfde café zouden zij MILAN CIGANOVIĆ over hun plannen vertellen en hem vragen of hij, als oorlogsveteraan met vele connecties (o.m. in de Zwarte Hand), geen ideeën had hoe zij aan de wapens voor een dergelijke aanslag konden komen. CIGANOVIĆ zou dan op zijn beurt bij VOJA TANKOSIĆ zijn langsgegaan die de wapenaanvraag van de Bosnische jongeren die koste wat kost een grote daad willen verrichten, aan leider APIS zou hebben voorgelegd (VAN HENGEL, 2014, 213). Nadat TRIFKO GRABEŽ, die ondertussen door PRINCIP en ČABRINOVIĆ in de plannen was ingewijd en zich bereid had verklaard om mee te doen, verdere toelichting had geven bij VOJA TANKOSIĆ, werd de toezegging voor de wapens gegeven en gaf CIGANOVIĆ de volgende dagen in een park in Belgrado schietoefeningen aan PRINCIP en GRABEŽ. Enkele dagen later kregen ze op het terras van het café van CIGANOVIĆ zes bommen, vier Browning-pistolen van Belgische makelij en enkele doosjes cyaankali om zelfmoord te plegen nadat ze hun aanslag hadden gepleegd. Het kan ook anders zijn gelopen. Er bestaat een foto van PRINCIP en GRABEŽ van mei 1914 waarop ze samen met de Bosnische Serviër ĐURO ŠARAC staan afgebeeld (de man die CLARK ten onrechte als CIGANOVIĆ aanduidt, zie hoger). Hij stond zeer dicht bij TANKOSIĆ en zou volgens sommigen in Belgrado een ondergrondse organisatie – wellicht met banden met de Zwarte Hand – hebben geleid die een aanslag op FRANS FERDINAND beraamde. PRINCIP en ČABRINOVIĆ zouden bij deze groep zijn aangesloten en zo voor de aanslag zijn aangeduid (VAN HENGEL, 2014, 219). In deze versie van de gebeurtenissen spelen PRINCIP en de andere jongeren een veel passievere rol en worden zij opgepikt om het vuile werk te doen in een plan dat door machthebbers en politieke spelers was opgezet, zoals bv. REMAK (1959) het laat uitschijnen. Duidelijkheid daarover is er evenwel niet. Wellicht ligt de waarheid ergens in het midden. PRINCIP was geen einzelgänger en paste zeker in de plannen van vele organisaties in die tijd. Maar hij was allerminst een naïeve marionet op het schaakbord van de grote spelers. Het lijkt eerder allemaal wat door elkaar te lopen. Maar eens de allianties gesmeed en de wapens geleverd, is er zeer duidelijke steun van de organisatie achter hem, APIS inclusief. Over de mate waarin ook de Servische eerste minister PASIĆ van de zaak wist en betrokken was, is het laatste woord nog niet gezegd (MAYER, 2014, 101-103). Een aanslag laten plegen op de Oostenrijks-Hongaars troonopvolger was (politiek) misschien wel helemaal niet zo verstandig. Het is dan ook, opnieuw, een wat dubbel verhaal. Aan de ene kant krijgen PRINCIP, GRABEŽ en ČABRINOVIĆ ondersteuning via CIGANOVIĆ. Ze krijgen wapens en worden vanuit Belgrado via een hele ketting van 'ondergrondse' contacten in het geheim naar Sarajevo gebracht. Aan de andere kant zijn er aanwijzingen dat er pogingen zijn ondernomen om de hele zaak af te blazen en de drie mannen onderweg, en in Sarajevo, te stoppen. Volgens de ene bron (VAN HENGEL, 2014, 219) was het een beslissing van PRINCIP om de groep van aanslagplegers verder uit te breiden en vroeg hij aan DANILO ILIĆ om in Sarajevo meer mensen te zoeken. ILIĆ zou dan in de cafés op zoek gegaan zijn naar potentiële kandidaten. Hij vond oude bekende MUHAMED MEHMEDBAŠIĆ, een moslim die al eerder betrokken was bij een mislukte aanslag op de gouverneur, bereid om mee te doen. En via een oude klasgenoot van PRINCIP zou hij ook nog de zeventienjarige VASO ČUBRILOVIĆ – die daarover achteraf op straat openlijk liep over te snoeven – en de achttienjarige CVETKO POPOVIĆ rekruteren. Volgens een andere bron (CLARK, 2013, 88-89)

zat de Zwarte Hand ook achter deze uitbreiding. De rekrutering van studenten uit Sarajevo en de moslim MEHMEDBAŠIĆ zou daarbij vooral tot doel gehad hebben aan het plot niet-Servische accenten toe te voegen zodat, wanneer de daders zouden worden gevat, er geen duidelijk spoor naar Belgrado liep.

De rest is algemeen bekende geschiedenis. Toen aartshertog FRANS FERDINAND op 28 juni 1914 in een open auto op weg was naar het stadhuis van Sarajevo, stonden langs de Appelkade zes aanslagplegers klaar met een pistool en/of een bom. ILIĆ was er ook. Hij had de wapens verdeeld en coördineerde ongewapend het plot. MEHMEDBAŠIĆ, POPOVIĆ en ĆUBRILOVIĆ deden om verschillende redenen niets toen de auto voorbijreed. ĆABRINOVIĆ wel. Hij gooide een bom die evenwel pas achter de auto van de aartshertog ontplofte en dus doel miste, maar wel anderen zwaar verwondde. Hij nam het gif en sprong daarna in de Miljačka rivier, die amper enkele tientallen centimeters diep was, om water te drinken en het gif door te spoelen. Zoals ook PRINCIP later zou merken, werkte het gif niet goed (meer) en werd hij levend gevat. Ondertussen snelde de auto van de aartshertog en zijn vrouw Sofie naar het stadhuis de verderop staande PRINCIP en GRABEŽ voorbij. Maar er kwam een tweede kans. Op het stadhuis werd immers beslist om na de korte ceremonie terug de straat op te gaan omdat de aartshertog de slachtoffers van de aanslag van ĆABRINOVIĆ wilde bezoeken. De rit ging opnieuw over de Appelkade, maar door een slechte afspraak met de chauffeur volgde die de eerst afgesproken route en sloeg hij de Frans Jozefstraat in. De in de auto meereizende gouverneur POTIOREK was in alle staten en vroeg de chauffeur onmiddellijk rechtsomkeer te maken. Op de hoek van de straat waar dit manoeuvre gebeurde, stond PRINCIP. Hij vuurde tweemaal en raakte daarmee zowel de aartshertog als zijn vrouw Sofie. Beiden overleden kort daarna. PRINCIP trachtte zichzelf met zijn pistool en met het gif van het leven te beroven, maar mislukte en werd gearresteerd.

Hoewel ĆABRINOVIĆ en PRINCIP eerst volhielden dat ze het plan alleen hadden beraamd, kwamen de anderen ook al snel in beeld. Omdat men wist dat Ilić een bekende was van PRINCIP en Servisch-nationalistische kringen frequenteerde, werd hij kort na de aanslag ondervraagd. Ilić ging daarbij nagenoeg onmiddellijk door te knieën en verklapte, misschien in de hoop de strop te vermijden, spontaan de namen van de anderen. Zij werden allemaal gevat. MEHMEDBAŠIĆ was ondertussen naar Montenegro gevlucht en werd daar gearresteerd. Hij zou als enige evenwel nooit in Sarajevo worden berecht omdat hij in Montenegro op mysterieuze wijze uit de gevangenis kon ontsnappen. Door toedoen van Ilić raakten ook de namen bekend van velen die hen bij hun reis uit Belgrado had geholpen (maar niet de top van de Zwarte Hand). Vaak waren het ongeletterde boeren die amper wisten wie ze onderdak hadden gegeven of de weg hadden gewezen. Ze werden evenwel allemaal opgepakt. Terwijl buiten de oorlog woedde – de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië had het hele continent in een oorlog gestuurd – stonden tussen 12 en 22 oktober 25 verdachten terecht die mee deze wereldstorm hadden ontketend.

3. HET PROCES EN DE STRAF

Het bronnenmateriaal over het proces – waaruit ook veel over de feiten en de achterliggende motieven kan worden geconstrueerd – is zeer verscheiden en gekleurd. De primaire bronnen en processtukken zijn schaars. We moeten het voornamelijk doen met publicaties van personen die betrokken waren in het gerechtelijk onderzoek of het proces. De tekst van één van de advocaten (ZISTLER, 1937) en vooral het boek van de onderzoeksrechter (PFEFFER, 1938) zijn lezenswaardig. Maar het zijn bronnen die, zoals

voor vele andere bronnen over de zaak, met grote voorzichtigheid moeten worden gelezen en geïnterpreteerd. De onderzoeksrechter die onder de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie de zaak had geleid, was na de oorlog in diskrediet gevallen en schreef zijn boek zeker ook als een poging om zichzelf te rehabiliteren in het nieuwe Joegoslavische Koninkrijk. Een basiswerk met processtukken is het boek van de toenmalige directeur van de staatsarchieven van Bosnië-Herzegovina (BOGIĆEVIĆ, 1954). Volgens BOGIĆEVIĆ zijn er tijdens de zittingen twee stenografische verslagen gemaakt die dan later gebruikt werden om het officiële procesverslag te maken in het Bosnisch en het Duits. Een versie bleef in Sarajevo en de andere werd naar Wenen gestuurd. De Bosnische versie werd gekopieerd en kwam via Belgrado en met een Franse vertaling (MOUSSET, 1930) bij BOGIĆEVIĆ. Er waren ook stenografische verslagen van een journalist die het proces voor een krant volgde. Volgens BOGIĆEVIĆ is dat de basis voor de Duitse versie van de processtukken die in 1918 werd uitgegeven (PHAROS, 1918). Verder vonden we stukken van het proces in het Frans (X, 1917) en in het Engels (OWINGS, 1984). Ook deze bronnen moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Zij vertellen immers niet allemaal hetzelfde verhaal en lijken af en toe behoorlijk bijgekleurd. De versie van BOGIĆEVIĆ is het meest uitgebreid, is in de oorspronkelijke taal en bevat vergelijkingen met andere versies. Maar ook over die versie zijn er vragen. Ze is immers gebaseerd op bronnen die eerst via Belgrado waren gepasseerd en mogelijk daar wat zijn bijgevild en ‘aangepast’. Aangenomen wordt dat de originele processtukken verdwenen zijn, maar wij zijn daar (nog) niet helemaal van overtuigd. In augustus 2014 vond een van ons met behulp van de plaatselijke archivaris in elk geval enkele mogelijk relevante documenten terug in de archieven van Bosnië en Herzegovina in Sarajevo. Jammer genoeg werd dit archief, dat al meerdere oorlogen heeft overleefd, in februari 2014 tijdens sociale onlusten ernstig beschadigd door een brandstichting en is het onduidelijk wat nu precies is overgebleven. Op het moment van ons bezoek was het niet mogelijk om een goed overzicht te krijgen van wat er (niet meer) was. Dit moeten we, of anderen die beter gekwalificeerd zijn, nog eens goed uitzoeken.

Van het gerechtelijk onderzoek en het proces onthouden we vooral dat dit meer was dan een showproces waarvan de uitkomst al bij voorbaat bekend was. Hoewel zeker niet uit te sluiten valt dat de verdachten tijdens het onderzoek stevig zijn aangepakt – de ondervragende politiecommissaris zou trots op zijn bureau de schedel van ZERAJIĆ als inktpot gebruikt hebben – lijkt de onderzoeksrechter zijn werk goed te hebben gedaan en met het nodige respect voor de grondrechten van de betrokkenen te hebben gevoerd. Ook op het proces leken de regels van het spel te worden gevolgd en konden de verdachten hun verhaal doen en hun raadslieden hun pleidooien houden. Ook erg kritische argumenten – zoals bv. het feit dat de verdachten niet vervolgd konden worden voor hoogverraad omdat de annexatie van Bosnië-Herzegovina strijdig was met het internationaal recht en de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger dus een buitenlandse staatshoofd – konden worden ontwikkeld. PRINCIP werd niet verplicht te antwoorden op de vragen van de voorzittende rechter en familieleden, zoals de moeder van ILIĆ, werden niet verplicht te getuigen in de zaak. Speciale hoorzittingen werden gehouden over de toelaatbaarheid van het bewijsmateriaal. Bewijsstukken die door de politie werd verzameld tijdens een niet door de onderzoeksrechter gemandateerde huiszoeking, werden uit het proces geweerd. Ook de discussie over de leeftijd van PRINCIP op het moment van de feiten werd sereen gevoerd en, op grond van twijfel, in het voordeel van PRINCIP beslecht. Van de 25 verdachten kregen er uiteindelijk drie de doodstraf, twee helpers op de reis van Belgrado naar Sarajevo en DANILO ILIĆ. Zij werden op 3 februari 1915 opgehangen. Van twee verdachten werd de initieel uitgesproken

doodstraf omgezet in gevangenisstraffen van 20 jaar en levenslang. De minderjarigen PRINCIP, GRABEŽ en ČABRINOVIĆ kregen elk twintig jaar cel. De anderen straffen tussen de drie en de zestien jaar. Negen verdachten werden vrijgesproken.

Deze al bij al behoorlijke procesgang is opmerkelijk gezien de enorme politieke impact van de feiten. Volgens REMAK (1959, 245) was de fairness van dit proces zonder voorgaande in de geschiedenis (met o.m. verwijzingen naar de wijze waarop bv. de moordenaars van LINCOLN werd berecht). Ook vergeleken met de wijze waarop vandaag in de nasleep van 9/11 in de Verenigde Staten buitenlandse terreurverdachten door militaire commissies (denk aan Guantanamo) – zoals destijds ook LINCOLN'S moordenaars – als vijandelijke strijders en niet als gewone verdachten met bijhorende procedurele waarborgen worden vervolgd, is dit bijzonder (ORENTLICHER & GOLDMAN, 2002; ZEDNER, 2005).

De strafuitvoering was op dat vlak veel minder. PRINCIP, GRABEŽ en ČABRINOVIĆ werden in december 1914 naar Theresienstadt overgebracht om daar in eenzame opsluiting met ketens in een kille en donkere cel te worden opgesloten. MARTIN PAPPENHEIM was een van de enige bezoekers die PRINCIP daar gezien heeft. Ze stierven er allemaal vrij snel. ČABRINOVIĆ overleed in 1915 en GRABEŽ in 1916. In 1916 is ook PRINCIP door de woekerende tbc en de ontbering een levend lijk. In november van dat jaar wordt zijn linkerarm geamputeerd. Hij sterft (pas) op 28 april 1918. Hij werd in het geheim begraven maar in de jaren twintig weer opgegraven en samen met de stoffelijke overschotten van andere revolutionairen in Sarajevo bijgezet, als held van het Koninkrijk Joegoslavië. De herdenkingsplaat op het plaats van de aanslag waarop de Oostenrijkers 'moordenaar' hadden gezet, werd vervangen door een plaquette voor een 'heraut van de vrijheid'. In 1939 werd PRINCIP nog eens opgegraven en bijgezet in een grafmonument. In 1941 werd de gedenkplaat op de plaats van de aanslag als verjaardagsgeschenk aan ADOLF HITLER overhandigd. Na de tweede wereldoorlog komt er onder het Tito-regime opnieuw een plaquette waarop PRINCIP als een held wordt omschreven die het volks protest tegen tirannie had belichaamd. Uit die tijd dateren ook de 'voetstappen' die op de plaats van de aanslag waren gemaakt zodat iedereen ook letterlijk in de voetstappen van PRINCIP zou kunnen staan. In de oorlogsjaren van de jaren 1990 taande de ster van PRINCIP. Het vervallen en met uitwerpselen bevuilde grafmonument dat BUTCHER in 1994 vond, spreekt boekdelen (BUTCHER, 2014, 295).

4. Besluit

In de zomer van 2014 is het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog op vele plaatsen met veel bombarie herdacht. Ook de man die met zijn aanslag de lont aan het kruitvat heeft gestoken, heeft op verschillende plaatsen aandacht gekregen. In België werden de verhalen uit de geschiedenisboekjes opgehaald zodat bijna iedereen (weer) min of meer weet wie GAVRILO PRINCIP is. Een Deense artiest maakte dit jaar zelfs een *graphic novel* over de man (REHR, 2014). In de Balkan is dat toch wel wat anders. De vraag of PRINCIP nu een terrorist dan wel een held is, is voor velen nog steeds erg actueel en politiek relevant. In Sarajevo wil men om die redenen liever niet teveel aandacht voor de kwestie. De 'voetstappen' van PRINCIP zijn al lang weg. Op de plaats van de aanslag hangt nu een neutrale plaquette waarop staat dat PRINCIP er in 1914 de aartshertog heeft vermoord. PRINCIP is amper zichtbaar in Sarajevo en weinig jonge mensen weten wie hij is. De gebeurtenissen van 1914 zijn in Sarajevo in 2014 officieel herdacht met een vredesconcert van de Wiener Philharmoniker zonder enige expliciete verwijzing naar de aanslag. Het standbeeld van PRINCIP dat een aantal Servische Bosniërs dit jaar in Sarajevo onthulden, kreeg veel minder aandacht.

Maar de analyse van wat in 1914 is gebeurd, leert ons nog veel meer. Door de context van die tijd te combineren met informatie over het leven van GAVRILO PRINCIP krijgen we inzicht in processen die tot radicalisering leiden en ons kunnen helpen te begrijpen waarom de mensen bereid zijn de ergste misdrijven te plegen. De micro-geschiedenis van de aanslag en van PRINCIP, toont ons in elk geval dat het veel te eenvoudig is om de betrokkenen als domme en beïnvloedbare jongeren weg te zetten. De meeste daders van de aanslag van 1914 waren allesbehalve dom en naïef. Het waren zeer belezen jongeren met een politiek ideaal dat revolutionair maar niet noodzakelijk extreem was in die tijd. Hun daden waren dat natuurlijk wel. Al was wat ze toen hebben gedaan zeker niet uitzonderlijk en was het niet moeilijk om snel mensen voor een aanslag te rekruteren. Velen onder hen, maar niet PRINCIP, hadden ook al in een echte (Balkan)oorlog gestreden. Het toenmalige Sarajevo en Belgrado waren knooppunten van gelijkgezinde idealisten, revolutionairen en figuren uit geheime diensten. Het was een uitstekende katalysator voor terreur. De pogingen van de Oostenrijks-Hongaarse gouverneur om met repressie greep te krijgen op die groepen en mensen werkten averechts en wakkerden de radicalisering alleen maar verder aan. Maar zo eenvoudig is het niet. Ook de door de Oostenrijkers gebrachte culturele ontwikkeling, scholing en mobiliteit heeft een rol gespeeld. Zonder dit had PRINCIP niet zoveel kunnen leren en lezen en was hij wellicht moeilijker in contact geraakt met gelijkgestemden elders in Europa.

Verder valt ook wel wat te leren uit de reactie van het gerechtelijk apparaat op de aanslag. Het is blijkbaar niet noodzakelijk zo dat terreur en extreme criminaliteit enkel op een uitzonderlijke manier kunnen vervolgd en berecht worden. Het Sarajevo-proces toont dat het kan dat de verdachte van de moord op de troonopvolger en de aanstoker van een oorlog op een blijkbaar eerlijke wijze wordt berecht en niet tot de dood wordt veroordeeld. Al hoort wellicht ook hier wel wat nuance en was de uitkomst van het proces in de constellatie van die tijd zeker ook politiek een goede zet.

Of hoe ook gebeurtenissen van honderd jaar geleden voor criminologen en juristen nog mogen worden herinnerd.

Referenties

- BOGIĆEVIĆ, V. (1954). *Sarajevski atentat: Stenogram Glavne rasprave protiv Gavrila PRINCIPA i drugova* [De Sarajevo moord: Stenogram van het proces tegen GAVRILO PRINCIP en zijn kameraden]. Sarajevo: Državni arhiv NR BiH.
- BUTCHER, T. (2014). *The trigger. Hunting the assassin who brought the world to war*. London: Chatto & Windus.
- CLARK, C. (2013). *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. New York: Harper Collins Publishers.
- HAMILTON, R.W. & HERWIG, H.H. (2003). *The Origins of World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MAYER, G. (2014). *Verschöpfung in Sarajevo. Triumph und Tod des Attentäters GAVRILO PRINCIP*. St. Pölten-Salzburg-Wenen: Residenz Verlag.
- McMEEKIN, S. (2013). *July 1914: Countdown to War*. New York: Basic Books 2013.
- MOUSSET, A. (1930). *Un drame historique : L'attentat de Sarajevo. Documents inédits et texte intégral des sténogrammes du procès*. Paris: Payot.
- ORENTLICHER, D.F. & GOLDMAN, R.K. (2002). When justice goes to war: prosecuting terrorists before military commissions. *Harvard Journal of Law & Public Policy*, 25(2), 653-663.
- OTTE, T.G. (2014). *July Crisis: The World's Descent into War, Summer 1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

- OWINGS, D. (1984). *The Sarajevo Trial*. Chapel Hill: NC Documentary Publications.
- PHAROS (1918). *Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajevo. Nach dem amtlichen Stenogramm der Gerichtsverhandlung, aktenmässig dargestellt von Professor Pharos*. Berlijn: R. v. Decker's Verlag.
- PFEFFER, L. (1938). *Istraga u sarajevskom atentatu* [Het onderzoek in de Sarajevomoord]. Zagreb: Nova Evropa.
- REHR, H. (2014). GAVRILO PRINCIP. *De man die WOI ontketende*. Antwerpen: Ballon Media.
- REMAK, J. (1959). *Sarajevo. The story of a political murder*. Criterion Books: New York.
- SMITH, D. (2008). *One Morning in Sarajevo: 28 June 1914*. St. Albans: Weindenfeld & Nicholson.
- TUCHMAN, B. (1962). *The Guns of August*. New York: The Random House Publishing Group.
- VAN HENGEL, G. (2014). *De dagen van GAVRILO PRINCIP. Hoe een jonge rebel de Eerste Wereldoorlog ontketende*. Ambo: Amsterdam.
- X (1917). *Sérajévo. La conspiration serbe contre la monarchie autro-Hongroise*. Bern: Ferd. Wyss.
- ZEDNER, L. (2005). Securing liberty in the face of terror: reflections from criminal justice. *Journal of Law and Society*, 32(4), 507-533.
- ZISTLER, R. (1937). *Kako sam branio PRINCIPA i drugove 1914 godine* [Hoe ik PRINCIP en zijn kameraden verdedigde in 1914]. Ljubljana: Jugoslovanska Tisk.